

RÉGI MAGYAR SZÓK.

(Felolvastaték 1866. jul. 30-kán).

Révai a magyar nyelvtudománynak, a sémi nyelveken kívül még két eszközt ajánlotta, úgymint : „penitior linguac patriae cognitio, cum hodiernae, tum etiam antiquae; et hodierna quidem per noscenda est quam latissime extenditur, antiqua vero quam altissime repeti potest.“ — „Tertium denique est diligentior perscrutatio linguarum septemprionalium, nostrae affinium, Lapponicae, Fennicae et Esthonicae.“ (Elabor. Gram. I. 36.) Azért, hogy már ez utolsó segédeszközt, úgymint a rokon nyelvek körét, egyfelől nagyobbak találjuk, másfelől három csoportra, a finn, az ugor és a török-tatár nyelvcsoporthoz osztjuk, csak biztosabb sikerrel alkalmazzuk; mert a mint az egész kört jobban meg jobban feljárjuk és megismerjük, azonképen alaposabban megkülönböztetjük egymástól a rokon tényeket, s inkább is megközelítjük a valóságot. De így azután az első eszköz annál többre segít, mennél inkább eléri a Révai által helyesen meghatározott tökéletességet, azt t. i. hogy magyar nyelvtudásunk mentől szélesebbre táguljon, magába fölvévén a vidékek és tájak nyelveit, s lehetőleg hátra igyekeztvén felhatni a régi korba, összeszedvén s egybehasonlítván a tényeket, a melyek a magyar nyelvnek multját teszik. Mi, kik egyik másik irányban dolgozunk, egyoldalúak vagyunk és leszünk is: de mindnyájunk összesített eredményei fogják a teljes magyar nyelvtudományt tenni. Óhajtom, hogy Mátyás Flórián a látszólagos részvétlenség miatt ne únjon belé a várakozásba, s ne hagyjon fel szándékával, a mikor lehet, kiadni a magyar nyelv történeti szótárát! Mennél hátrább bírnunk felmenni a magyar nyelv régiségeiben, annál közelebb jutunk a rokon nyelvekhez, melyek, azt már is sejtjük, mintegy ré-

giségeinek folytatója; egyszersmind annál több módunk lesz a tények felvilágosítására; s így azon történeti tanúságok egybeszedésére és megmagyarázására, a melyek a nyelvek tényeiben, úgyszólván, meg vannak kövesülve. Mily meglepő tanúság rejlik p.o. a *vimád* szóban, vagy abban, hogy *névtelen*, *nevetlen* az ügynevezett gyűrűs ujj valamennyi rokon nyelvben, s hogy azokban s a *hetes* szám szereplése is a hitregékben és mesékben általános! Lássunk megint néhány példát.

I.

Rej vagy *rev*, *révülés*; *rém*; *révedezik*.

Mátyás Flórián a Ny. Közl. IV. kötetében (188—210 ll.) többi közt megigazítja a Sz. István társulat által kiadott magyar „Szentek legendái”-ból ezt a helyet: „Felile az koporsóban, es akkik ott valának mind kifutának, megijedvén az nagy csoda dolgon. Monda az szegény jámbor, mintha hoszju utról jött volna, nagy fohászkodással: Oh szent atyám, hídd be azokat is, kik kive futának, mert *rémlés* nem vagyok” (202. l.), megmutatván, hogy *reewlees* áll az eredetiben, mit *révülés*-nek kellene olvasni. Azután „hasonszövegek összeállítása által” következőket hoz fel:

„*Réüttetik* valamivé = transformatur“, p.o. istenasszonyiná réüttetött (reewtetöt); „*elréüttetik* = in extasim rapitur“, p.o. mikoron ajojtatos imádságának idejin ő elméje szerint *elréüttetik* vala (reewtetyk) és elragadtatik vala; — „*elrüttetik* u. a.“ p. o. Íme legottan *elrütteték* lélőkben, és láttatik vala neki, (hogy) egy szép egyházba volna; — „*elrüttetik*“, — *elröjtetik*, *elrévöltetik*, p. o. egy napi napon mikoron imádkoznék, *elrévölteték* (reewölteteek) és nagy sok szent atyák azon szerzetből neki jelenének; — továbbá: *réület* (reewlet) phantasma, *révülés* (reewlees) = species, apparentia, phantasma. Mindenik szóalakot Mátyás úr régi szövegek helyeiből veszi s azokkal igazolja. „Ezekből kitetszik, úgymond, hogy *révülés*ben az alapertemény species, figura, forma; mit *réüttetik* = transfiguratur igazol.“ Ez volna az egyik nyelvtény, s a belőle kivonható tanúság.

A másik nyelvtény meg az volna, hogy *rém* azon korban, melyben az előbbi szövegek támadtak, *rem*-mel egyezik, s alapjelentése mozgás; „hogy tehát azon időben a *révülés* = *rémülés* lehetetlenség.

„Vala mint *remeg, reng, rendül* = commovetur: úgy *rémít, rémül, rémület, rémülés* hasonérteményűek. Átmennek ugyan *timor, tremor, tremor* s ebből tovább *pavor, excessus, horror, stupor* jelentésbe; de hogy a speciést, visiot, phantasmát is jelentötték volna, arra nincs példánk.“ Következnek azután példák, melyekből a nevezett szók *mozgás és ijedés* jelentései kitetszenek.

Nagy köszönettel tartozunk Mátyás úrnak, hogy a felhozott idézetekből a *réülés* szónak megvoltát kétségtelenné tette. Most már az lehet a kérdés: mi a szónak igazi törzse? s ha ezt megtaláltuk, következik a másik kérdés: hogy mi neki alapjelentése?

Mi a szónak igazi törzse? *Réülés, réüttetik, rüttetik, rítettik, röjtetik, révöltetik* alakjait hozza fel Mátyás úr. Az olvasatok helyességét föltévén, azt vonjuk ki belőlök, hogy a szó törzse *rév* vagy *rěj*. Ebből a szokott igeképzők által lesz *révöl, réjöl, révölt, réjölt*, mint *igaz*-ból lett *igazol, igazolt*; s az *ö, ü*-vé változván, lesz *révül, réjül, révült, réjült* (mint *igazol, igazult*). Ezen alakok azután továbbá *révít, sőt röjt, rütt*, vagy épen *rít*-tá rövidültek, mint *igazoltani*-ből lett *igazoltani, igazétani, igazítani*. A mit tehát *réülés*-nek (reewlees) találunk írva, azt bátran *révülés*-nek vagy *rějülés*-nek olvashatjuk, mert a magyar nyelvben az *éü* hangok közvetlen találkozására, előttünk legalább, idegenszerű. Én azt hiszem, hogy bajosan csalatkozom, ha épen a felhozott olvasatokból a kérdéses szónak törzset *rév*-nek vagy *rěj*-nek állítom.

Mi lehet már a szónak alapjelentése, magokból a Mátyás felhozta idézetekből ítélve? Öt idézetben a szó világosan lélekben való elragadtatást, in extasim rapi, jelent, mely lelki állapotban az ember látásokat vél látni. Az idézetek szerint tehát ez volna fő jelentése a szónak, nem a transfiguratio, mint a mely csak az elragadtatásnak eredménye, vagy a vélt látások következése.

A *rév, rěj* szó, mint egyszeribe látjuk, nem a keresztyén legendák útján jutott a magyar nyelvbe, sőt megfordítva, a megvolt magyar szó a legendák által is azon lelki állapot jelölésére fordították, melyet az annak előtte jelentett vala. S vajjon ismerhettek-e a pogány magyarok lélekben való elragadtatást? A természeti vallásban a bűbájosság a fő, a bűvös-bájosnak ismertető jelleme pedig épen az elragadtathatás. Ezt a magyar nyelvhasználat nem mondja világosan, mert az általában igen keveset őrzött meg a magyar pogány hitből, s a mit talán megőrzött is, az többnyire ismeretlenül

lappang még. Annál világosabban értesítenek erről a rokon nyelvek, a melyekben a pogányság képzeletei tovább maradtak meg, vagy teljes divatban vannak még. Tanulságos adatokat közlöttem a „Vogul föld és nép“ czimű munka 159—162 lapjain. A lappok mai napig a bűvészet nagy hírében állanak, s elrejtött dolgok kitudása végett hozzájuk folyamodnak messze földről mind finnek mind oroszok. Lönnrot ott jártában 1836-ban Akkala falu vala híres tudós vagy bűbajos lappokról. Így beszéli Lönnrot az ott tapasztaltakat: „Akkalába érkező a segítséget kereső ember, a bűvész, miután megtudta, hogy amaz mi végett jött, énekelni kezd, s addig folytatja, míg az énekléstől elalszik. Ez álmában a lapp bűvösnek lelke kiszabadul testéből, úgy hiszik, s elmegyén azokra a helyekre, a melyek felé a bűvös az éneklés közben elméjét irányozta volt. Fölébredvén — néha egész éjszaka tart az álom — mindenfelét beszéli a helyekről, s úgy teszi hihetővé, hogy álmában tudást volt keresni. Ezt az elalvást elragadtatásnak, (*loveen lankeama*-nak = in extasim abripi) nevezik. Az elragadtató lappról beszélik, hogy soha sem eszik sót, mert a sós étel megfosztaná bűvös erejétől. — Úgy hiszem, ebből világosan kiértjük az elragadtatást, vagy a régi, most már bizonyos magyar szó szerint, az *elrévülést*, vagy *elrejlést*.

Tanulságosabb és meglepőbb a vogul bűbajosnak eljárása. Ez a bűvös dobot (kvojp) veri addig, míg elragadtatásba esik, mi a test reszkedésével jelenti ki magát, s ekkor azt mondják róla: *Tárom réj tüuen johts* = a Tarom (isten) réje reá jutott; vagy: *Táromnel réjl johtáues*, *pinves* isten által réj-vel van meglátogatva, megrakva; vagy *Tárom jáni réj tüuen johts*, *lating tüuen ti pini* isten nagy réj-e reá jutott, szólni ösztönzi őt. A réj szót *jáni* vag *pubi* jelzővel is találhatni, így: *jáni réj*, vagy *pubi réj*; innen mondják: *Koti kum najt pubi réj anši, laui*: *pubi réj ánom johts*, a mely bűvész *pubi réj* érez, az azt mondja: *pubi réj* jutott reám. — Ezekből azt tanuljuk, hogy a vogulok az elragadtatást, a melyben a bűbajosok jövendőlnék vagy látásokat jelentenek ki, *réj*-nek hívják; s meglepve látjuk, hogy ezen *réj* szó nagyon egyezik a magyar *rév*, *réj* szóval, melyet a felhozott származott szók törzsének találtunk. Ugyanazon állapot jelölésére a vogul és magyar nyelv azon szót alkalmazták: nem nyilvánul-e ebből, hogy tehát annak előtte az pogány magyar vallásbeli szó volt, s hogy a magyaroknál a mai vogulokéhoz hasonló bűvészet divatozhatott. A vogul nyelv a *réj* szóhoz jelzőül *jáni*-t

vagy *pubi*-t teszen; amaz nagyot, ez csudálatost, rendkívülit jelent; a vogul nyelv tehát a bővös elragadtatást *nagy réj*-nek vagy *csudálatos réj*-nek nevezi.

A magyar *rév*, *rěj* szónak alapjelentését Mátyás transfigurációnak állítja; én meg épen az általa felhozott idézetekből extasisnak, elragadtatásnak állítom. De akármelyik volna is helyesebb, azt cleve tudhatjuk, hogy akár az átváltozás, akár az elragadtatás schol és soha nem lehet valamely szónak alap, legelső jelentése. A mai magyar nyelv nem használja többé a *rév*, *rěj* szót, abból tehát lehetetlen annak első vagy igazi alapjelentésére adatokat szedni; a régi nyelv maradákaiból, melyeket Mátyás összehorda, a szónak törzsét lehet, de alap vagy első jelentését nem lehet kisütni. Forduljunk a vogul nyelvhez, melyet mint legközelebbi rokont, a régies régi magyar nyelv egyik ágának tekinthetni. Mit jelent abban a *rěj* szó? Az *meleget* jelent; 1) mint ige: *rějém* meleg vagyok, *katl rėjí* a nap meleg, melegen süt, *rějñ* vagy *rěn* és *rějem*, *rém* az ige nek participiumai, amaz nomen actoris, ez nomen acti; *rějléñ* l képzővel, gyakorító értelmű, melegszen; *rějtem* melegítek stb.; 2) mint névszó: *rěj* melegség, *rějñg* meleg. Szó szerint tehát ott a *jñni rěj*, vagy *pubi rěj* nagy vagy csudálatos meleget teszen, s ez neki alap vagy első jelentése; az elragadtatás már másod, átvitt értelmű jelentése. Vajjon lehet-e gondolni, hogy a magyar *rév*, *rěj* is eredetileg csak meleget jelentett, s ebből a jelentésből fejlődtek volna az elragadtatás, vagy épen átváltozás jelentései? Ha kétségünk lehetne az iránt, azt tökéletesen eloszlatják Mátyásnak a *buz* szóról tett nyomozásai ugyanott (Nyelvt. Közl. IV. 205. stb. II.). Ezek szerint *buz* hőséget jelent, mit egyébiránt már Lugossy jegyzett meg az 1858-ban megjelent hangrendi párhuzamában, úgy: *búsz* = fojtólég, Baranya; *búz* Mélius P. A Mátyás felhozta helyek, p. o. „Íme az nagy hév-hóban, mikoron minden fűszálak még gyökerekből es kiasznak nagy *buz*-nak miatta. „Felségednek ereje árnyékot hoz neked, azaz meghivejt téged, hogy foganásnak kívánatos *buzjá*-ban ne rettenj.“ A *buz* névszóból lesz gyakorító ige *buzog*, ennek participiuma *buzogó*, vagy *buzgó* = calidus, p. o. Tudom az te munkálódásodat, mert sem hideg nem vagy, sem hév sem *buzgó*; vajha hideg volnál avagy *buzgó* (utinam frigidus esses aut calidus). Ennek további származékai: *buzgóság*, *buzgóságos* stb. ismeretesek. — Tehát a *buz* szónak eredeti jelentése is melegséget, hevet jelent; átvitt értelemben nemcsak

folyadékokról használjuk, p. o. kibuzog a víz, kibuzog a vér, hanem vallásos ájtatosságot is jelölünk vele, mikor mondjuk, hogy valaki *buzgó* ember, nagy *buzgósággal* imádkozik stb. A *buz* szónak jelentései mind meg annyi tanúi annak, hogy az elavúlt *rév*, *rěj* szó igen is meleget, hőséget jelenthetett; a vogul *rěj* szó pedig azt meg is bizonyítja.

A *rév* vagy *rěj* elavúlt magyar szót igének és névszónak képzelhetjük, mire a megfelelő vogul *rěj* is bátorít, a melynek *rém* = *rėjem* alakja nomen acti. Tegyük föl, hogy volt *revik*, *rejik*; annak egyik alakja lehetett azután *revem* vagy *rejem*, összehúzva *rém*, a melyből további képzés útján lesz *rém*-lik, mint p. o. *fut* igéből lesz *futam*, ebből *futamlik*; *foly* igéből lesz *folyam*, ebből *folyamlik*; *hár*(-it) igéből lesz *háram*, ebből *háramlik* stb. Ezen hason képzésű igék bizonyossá teszik, hogy a *rémlik* igének legközelebb töje *rém*, ezé meg *rej*-(em) vagy *rev*-(em), s így a *rév*, vagy *rěj* igesége nem tagadtathatik. Névszói volta pedig mind azon alakokból tesszik ki, a melyeket a Mátyás idézeteiből felhoztunk.

Ha a *rém* szó, miből *rémlik* származik, a *rév* vagy *rěj*-nek származéka, mi lehet annak alapjelentése? Kétségtelenül ugyanaz, mely a *rév*, vagy *rěj*-é. De másod, vagy átvitt értelmű jelentése is elragadtatási állapotot teszen, a melyben látásokat vél látni az ember. S ez a jelentés jár mai napig a *rémlik* igével; ez ragad a *rém*-hez is. — Mátyás úr a *rém*-et a *rem*-eg, *reng* mozgást jelentő igéktörzsével egynek tartja, de ebben csalatkozik, ha igaz, hogy a *rém*-et a *rév*, *rěj* gyökészóra kell visszaigazítani.

A *rém* tehát alapjelentése szerint kimelegedett állapotot, másod jelentése szerint elragadtatási állapotot, s ennek egyik következése szerint látványt, spectrum-ot teszen. Az ilyen látvány, vogulul szólva, *pubi*, azaz rendkívüli, csudálatos, s az ijesztős, magyarul *rémséges*; onnan van, hogy a rémen *megrémül* az ember, hogy minden csudálatos rendkívüliség *rémít*. A *rémület*, *rémítés* megrázza ugyan az embert: de abbeli megrázás nem egyeredetű a *rengéssel* vagy *ringatással*.

Mondtuk, hogy a *rém* egy *rév*, *rěj* igét föltételez: azt a föltételezt a *révedez* ige szorosán követeli. A *réved* olyan, mint a *téved*, melynek *tév* alapigéje már nincsen meg a magyarban, de megvan még egy másik közel rokonában, az osztjákban, hol *téb* = *tévni*, *tébet* = téveszteni. A mint tehát alulról fölfelé menve következnek

egymásután a *tévedez*, *téved*, *tév*: úgy következnek a *révedez*, *réved*, *rév*, vagy *réj*. S a *révedezik* igének helyes jelentése: elragadtatásban vagy álomlátásban ábrándozva járni, kelni = schwärmen*).

II.

Kégy = stadium, *út*, mordvinul *ki*.

A régi emlékekben előforduló *kégy* szónak mind olvasatja mind értelme iránt kétségben vagyunk. „*Keg*, mint a *kög*-nek nyílt formája“, Toldy úr előtt látszék elfogadhatónak. Mátyás (Magyar Nyelvtudomány II. füzet, Pécssett 1863. a 15. és 16. lapján) eredeti helyekből megmutatja, hogy azt *kégy*-nek kell olvasni, mely Sylvester nyelvjárásán *kígy*. Az olvasatra nézve legbizonyítóbb hely ez: „Az ydöben Jeswsnak tanytwaanny kezzwl ketten mennek vala az napon, azaz huswet napian egy warosban, kinek newe Emaws, ky wag'on Jerwsalemhez hatwan keeg'ny feulden.“ A szóról már Sylvester megvallja: „Az stadiumot *kígy*-nek magyarázták, de az *kígy* micsoda szó legyen nem mondhatom, egy futásnyé földnek magyarázhatták volna.“ — Mátyás maga a *kígyó*, *kégyó* szóval gondolja megfejthetőnek, „mert a *kígyó*, részesülői végzetével, *kígy*, *kégy* igére útal. Ez pedig *halad*, *szalad*, *haladás*, *szaladás* értelményü.“ „Többet mondhatunk e szóról számos példák bírálatos összehasonlítása után“, úgymond ott.

Nem tudom, van e Mátyásnak a *kégy* jelentésére több adata: de bár merésznek látszassék is, azt szinte bizonyossággal tudom, hogy azok a *kígyóra* nem utalnak. Ez ellen már a köz szemlélet tiltakozik. Ha a *kégy* szó mozgást fejezne ki: nagyon különösnek, sőt hi-

*) Mikor ezt olvastam, Csengery Antal azt közlé velem, hogy az *elrejtezett* szó mai napig elájuslásról, tetsz-halotról mondják némely vidéken, p. o. *nem halt meg, csak elrejtezett*; vagy *ez az asszony gyakran elrejtezik*. — Most az én jegyzeteim között is ezt találom: „*Elrejtezik*. A Pesti Naplót 1858. febr. 20-kán két óra betilták, elmondhatni hát róla, hogy *elrejtezik* a Napló, azaz elalszik. A hosszú beteg alvást *elrejtezésnek* híjják.“ Nyilván akkor hallottam vala az *elrejtezés* szónak eme jelentését, s reá alkalmazám a Pesti Napló esetére. *Az elrejtezés hosszú beteg alvás*. Megvan tehát még a mai nyelvben is a *rev*, *rej* gyökszónak származéka. A *Nagy-Szótár* az el cikkek közt nem hozza fel azt; Kresznerics sem ismeri, ki az *occultat szót röjt*-nek írja. S jó volna így megkülönböztetni a *rej* és *röj* gyököket.

hetetlennek látszanék, hogy a *kígyó* képzele támasztotta volna a mozgás képzeletét. A tekeregve mászás nem lehet a mozgás eszménye, az emberre nézve, a ki, maga sebesebben mozog, s magánál még sebesebben haladó állatokat ismer. Ámde föltéve, hogy a térmértéket csakugyan a kígyó képzelete szolgáltatta volna: akkor annak hitregei alapja volna, s az bizonyosan nem szorítkoznék a magyar népre, hanem közös volna a legközelebbi nyelvrokonnal. A kígyó a vogul nyelvben *hali* = sima állat. és *jelping uj* = szent állat (hitregei képzelet); e két szónak nincsen viszonya a magyar kígyóval. De a mordvinban *kuj*, *kujnä*, a finnben *kyy* (ejtsd *kü*) a kígyó; ezek nyilván viszonylanak a magyar *kígyó*-hoz. Lássuk hát, hogyan nevezik a finnek és mordvinok a térmértéket. Finnben *penikulma* vagy *penin kuulema* = milliarium, mensura viae. Ez, szószerint *kutya-hallás*-t teszen, szenvedő, nem cselekvő jelentésben, tehát azt teszi: a meddig a kutya-szó elhallik. Úgy látszik, hogy újabb időben nem akarták ezt elhinni a déli finnek, hanem okosabbak akarván lenni a nyelvöknél, *peni-kuorma* = kutya-teher, *perikuorma* = alap-tehernek, az eztek is *peni-koorma*-nak magyarázták, úgy okoskodván, hogy elődeiknél az volt az út mértéke, a meddig a kutya elbírhhatja terhét. Mink hasonlóképen jártunk a *mélyföld*-del. Mit is jelenthetne a *mélyföld*? Tehát mér-földnek, vagy mértföldnek magyaráztuk, azt gondolván, hogy a mit az újabb kor sem tett még nálunk, azt a tatár járás idejében tették, t. i. megmérték vala az utakat, s egy-egy kimért darab az milliarium. Pedig a *mélyföld* nem más, mint a deákos *milleföld*, mely németül *meile*, s lehet, hogy ebből való a magyar *mélyföld*. Hogy eldöntsük a finn pert, lássuk, mint nevezik a mordvinok a mélyföldet? Úgy hijják, hogy *vajgel-pe* = azaz szóhangzás vége, tehát, a meddig elhallik a szó. A vogul is úgy hijja, hogy *amp suj*, mi betű szerint: *eb-szó*. Már ezekből világos, hogy a finn *penikulma* csakugyan *penin-kuulema*, azaz kutya hallás, szenvedő jelentésben, a mint most veszik is a finnek; s hogy az eszt *peni-koorma*-t is *peni-kuulma*-vá kell változtatni. A török nyelvben is *çagırım* چاغرم (kiáltás) távolságot jelent a mennyire a szó elhallik, egy orosz verszt. Még egyet hozok fel. Ahlqvist a mordvin-moksa nyelvtana 61. §-ában megemlítvén a *vajgel-pe*-t (szóhallás vége), s azt így magyarázván „also eigentlich eine Stimmweite, vergleiche Finnisch *penin kuulema*, *peni-kulma*,

d. h. soweit man den Hund hört“, egy jegyzetben hozzá teszi: „in Norddeutschland ,einen Hundebloff weit.“

Úgy látjuk tehát, hogy a finn, ugor, török népeknél az út eredeti mértéke az volt, a meddig a szó elhallik; hogy a finnek, vogulok, sőt éjszaki németek is, a *kutya-szót*, a törökök, mordvinok csak a *szót* magát teszik ki, mikor út-mértéket akarnak kifejezni. Lehet-e ily nagy megegyezés ellenére csak gondolni is, hogy a magyar az út mértékét a kígyó képzeletéről vette volna? Úgy látom, hogy az lehetetlen. Tehát mit jelentsen a *kégy*, *kígy* szó? Alkalmasint azt, mit a vogul *suj*, a mordvin *vajgel*, a török چاغرم, t. i. *kéáltást*, *kiáltást*; s ezen magyar szónak első tagjában a *ké*-, *kí*-ben találjuk meg a *kégy*, *kígy* szónak gyökerét. — Révai az Antiquitates literaturae Hungaricae 158. §-ában a Temetési Beszédben előforduló *keassatuc* szóra nézve ezeket írja: „Verbum *clamat* cultiores Hungari hodie *kiált* dicunt. Vulgus omittit consonam *l*, dicitque *kiát*. Frequentes sunt, qui etiam *i* vocalem in aliam mutant: et alii quidem in *e*, proferuntque *keát*, quemadmodum et hoc manuscriptum habet, *keassatok*, *clamate*: alii vero in *a*, sed interserunt facilioris pronuntiacionis causa *j*, euphonicum, *kaját*.“ S erre felhossa a régi biblia fordításból e helyet: Vigadjatok s *kajáltsátok* ő nevét. — Három alakja van itt a szónak: *kajált*, *kéált*, *kiált*, s első tekintetre is a *kajált*-ot kell eredetinek, vagy ősinек venni, a melyből a többi kettő vált. A *kajált* igének töje *kaja*, mert a *t* képző, s az *l* vagy csak beszökötetés, mit a magyar nyelv a hosszú magánhangzók után szeret (p. o. bov-dog = bó-dog = bol-dog; ov-ni, ó-ni, ó-talom, ol-talom; ovd-ni, old-ani stb.), vagy igeképző, ha t. *kajál* bizonyos szó, mit a szótár-írók felhozta *kajál bajál* bizonyítana, melyből *kajál-t* lenne. Hogy a *kaja*, *kéja*, *kéa* azonosok, mutatják a felhozott példák.

A magyar *kaja*, *kaj*-nak egyik rokona a vogul *küj*, melynek igéje *küjé* = *kiült*, *kéát*, mely kiáltást jelent, hogy jöjjön elé az isten, s hallgassa meg az imádságot; *küj-san* mintegy kiáltó ének, azaz hymnus. Mint névszó a *küj* kiáltás. — Másik rokona a magyar szónak a finn *kaja*, ebben: *kajata* hangzani, miből *kaje'*, *kaju* echo, clangor, sonitus. A régi magyar *kégy* szó bizonyosan a magyar *kaja*, *kéja*, *kéj* gyöknek származéka, mely gyök, mint látók, megfelel a vogul *küj*-nek s a finn *kaja*-nak. Hogy a *kéj*-ből *kégy* váljék, valami névszói képző kell, melyben *g* lehetett, s mely p. o. légy musca, vagy, vagyon opes stb. szóban fordul elé. Ez a *g* képző *j*-vel is le-

het rokon, legalább a *hiv, lev, viv* stb. igetők, a conjunctivusi *j* képzővel (tud-j-on) *gy*-t mutatnak, így: *higyen, legyen, vigyen* stb.

A magyar *kégy* szó tehát echo-t, clangor-t jelent, s azonképen fejezi ki az útmértéket — a meddig elhallik a szó —, mint a török, mordvin, vogul hangzást jelentő szók, s mint a finn, eszt, söt lapp (bäna-gullam = finn penin kuulema) „kutya-hallás.“

Ha *kégy* hangot jelent, s azután útmértéket, mit teszen hát a magyar *út*?

Az *út* szót egyszer a finn *tie* szóval vetettem össze, a *tie*-t átvetés által egynek gondolván a magyar *út*-tal. De egy az, hogy az átvetésnek nem igen találni biztos példáját; más az, hogy az *után* viszonyítót az „*útján*“ másának hiszem; úgyde a finn *tie* = *út* nem szolgáltat ilyenféle viszonyítókat. Az *után* viszonyító, jelentésére nézve, nagyon megegyez a finn *jälkeen*-nel, melynek töje *jälki, jälj*, a magyar *jel* szóval azonos. Azt kezdettem tehát gyanítani, hogy az *út* szó talán hasonló alapjelentésű, ha az *után* csakugyan az *útján*-nak mása.

Íme, az *Árpádkori új Okmánytár* 262. lapján, egyik 1229-ben kiadott oklevélben ezt olvassuk: *Concessimus etiam, ut populus dicte terre nec ad incidendas indagine nec fossam faciendam extra castrum vel citra Musuniense sive alias a quoquam ullo modo ire compellantur (sic!) nec etiam denarios, qui vocantur uothpenez alicui persolvant.* — Ezt ismétli az 1230-ban kelt oklevél a 271. lapon, de *utpiniz*-t ír. Az idézett oklevelekben a besenyők földjéről van szó, melynek neve *Leguentow* vagy *Leginthov* Mosonymegyében. Ez talán a mai *Légen* (Kaltenstein). Az *uothpenez*, *utpiniz* világos, hogy *útpénz*; s az *uoth* szerencsés kalauzzá lesz az *út* szónak fejtegetésében.

A vogulban *uot, uont* jegyet teszen, mely az utat jelöli, s akár fákon tétetik, elcsapván rólok egy darab kérget, akár a földre lerakatik valami; az *uot, uont*-ból lesz ige: *uotém, uontém* fákat jegyez, útnyomokat csinálók; *uontmém* ugyanaz, *uontmi* útjegy, többesben *uontmit* nyomásút, tulajdonképen útjegyek. A régi magyar *uoth* = *út*, s ez szinte azonos a vogul *uot*-tal, *uont*-tal. Az *n* az *uont* szóban nem okoz zavart, mert *n* és *m* szokott a vogul szók dentalis és labialis betűji előtt föltünni, p. o. a magyar *ül*, vogulban *uñl*, a magyar *lúd* vogulban *lunt*; s az *amp-suj*-ban előforduló *amp* megfelel a magyar *eb*-nek: így tehát a magyar *uot, út* igen is lehet a vo-

gulban *uont*, annál is inkább, mert az már a vogulban is *uot*. Nem csatkozhatunk tehát, ha állítjuk, hogy a magyar *út* szó is eredetileg *jelt*, *jegy*t tett, mely jelöli, merre kell menni.

Ez által az *után* viszonyítónak alapjelentése is ki van derítve. Valakinek *útján* menni, annyi, mint az általa tett vagy hagyott jegyek nyomait követve menni. Innen van az *után* viszonyítónak nagy értelembeli megegyezése a finn *jälkeen* viszonyítóval, melynek töje *jälk* vagy *jälj* (*jäl*) azt teszi, hogy *jel* (e két szó is, finn *jälj*, *jäl*, azonos a magyar *jel*-lel).

Hogy *útján* mint viszonyító *után* lehet, abban nem találunk nehézséget, ha azon szók változásait tekintjük, a melyekből a viszonyítók alakultak. Ha *belen*-ből *ben*, *belé*-ből *bé*, sőt *be* válhatott; ha *miáltal* *miá*-vá rövidülhetett: még könnyebben válik *útján*-ból *után*. Nagyobb nehézség látszik abban, hogy a harmadik birtokos személylyel (*útja*) s *n* viszonyítóval (*útja-n* = *után*) képzett szó ismét birtokos ragokat vegyen föl, p. o. *után-om*, *utánad*, *utánunk*, *utánotok*, a melyek ellenkőznek is a megvolt birtokos rag személyével. Mert az *út-ja-n*-ban 3. személyü *ja* van; az *utánom* stbiben pedig ehhez első és második személyü ragok járulnak. De a viszonyítók épen az által váltak viszonyítókká, hogy elfeledték az első ragozást, s mintha töszók volnának, új személy- és viszonyító ragokat vesznek föl. Ilyen tetőzött ragozásnak példája p. o. az épen nem szokatlan *elíbém*, mely (el-é-je-be-m) négy ragot halmozott fel, két viszonyító ragot: *é* és *be*, s két személyi ragot: *je* és *m*; — a *fölibe* viszonyítóban csak az utolsó *m* rag hibázik, a többi három abban is benn van. E tekintben tehát az *utánom* nem él nagyobb szabadsággal, mint a többi viszonyítók.

Ha a magyar *út* jegyet nyomot jelentő szóból lett: talán más rokon nyelvben is úgy esett az; s ha igen, az újra megerősíti az *út*-nak jegy-féle értelmét. S valóban úgy is van. A lapp nyelvben *käja* jegyet teszen, p. o. *route käja* vas jegy, azaz késsel, fejszével csinált jegy; azután nyomot és utat teszen, így *kerres-käja* szánnyom, azaz szánút. Finnben is *keino* nyomásút. Ezekhez tartozik a mordvin *ki* is, mely utat jelent, a nélkül, hogy tudna valamit a jegyről, mint a magyar *út* sem tudja már, hogy eredetileg jegy, nyom volt.

De az *úcza* nem *út-cza*, azaz kis út, hanem az *ulica*, szláv szó; mí tehát azt vagy *ulczának* vagy *úczának* írjuk.

III.

Odutta vola, tilutva, tilwt gimils, odut hotolm.

Az *Árpádkori új Okmánytár* 132. stb. lapjain határperbeli ítéletet olvasunk, mely a határjárást foglalja magában, s tehát elélszám-lálja a határjegyeket. Ezek közt többször megemlíti a *Holtvágot*, de csak egyszer írja „holtwag“-nak, háromszor pedig „holutwag“-nak. Az oklevél 1214-ben költ, s minthogy Wenzel akad. tag az eredeti után közli, mely a Sz.-Mártoni főapátság levéltárában őriztetik, föl lehet, sőt föl kell tennünk, hogy híven van lemásolva *). Minthogy a *holt* szó lehető könnyü kiejtésü, s minthogy bajos elhinni, hogy az oklevél írója háromszor egymásután hibásan írt volna *holutwag*-ot holtwag helyett: azt kell elfogadnunk, hogy 1214 tájban azon a vidéken ezt a szót *holut*-nak és *holt*-nak ejtik vala. De a híres Temetési Beszédben is az *odutta vola, tilutva, odut hotolm, tilwt gimils*-félék mellett *hadlava choltát* olvasunk; a Temetési Beszédet is (legalább leiratását) abból a korból valónak tudjuk. Valamint tehát ebben a *cholt* mellett *odut, tilwt*: úgy a mi oklevelünkben is *holt* mellett *holut* fordul elé.

Ilyenekben nem szabad nem is lehet írásbeli botlásokat gyanítani, mert azok az akkori ejtést tükrözik vissza. Híjába tagadjuk a Tem. Beszédbeli *isemucut* azonosságát a finn *isü*-vel, azt vitatván, hogy amaz *ise üs*-nek ejtendő: mikor a két Temetési Beszéd az *ö* hangot a szók elején kivétel nélkül *w*-vel fejezi ki; s az egy helyen, hol *iv*-et akara ejteni, *iv*-et is ír, „hug isten *iv* imádságuc mia bulsassa *w* bunet“, — mit Révai, nem emlékezvén a *miv, tiv, iv* szabályszerűséges voltára „*vö* imádságuk“ olvas, s összezavarja az egyes-számu *ö*-vel a többes-számu *iv*-et (*ö* bünét, *iv* imádságuk). Avagy írásbeli hibából volna ugyanazon Okmánytár 31. lapján egy 1086. évből költ oklevélben a következő: „Terminatur ab occidente

*) Mégis nagyon érdekes volna tudnunk, vajjon igazán *jobagiones* áll-e az oklevélben s nem *joubagiones*. A *joubagio, jobagio* szó megfejtést vár még. Mert hogy az nem lehet *jobb-agy*, mintegy „besthaupt“ a német jog szerint, melylyel a *jobbágy* (az új értelemben véve) földesurának tartozott, kitetszik már onnan is, mert nálunk a barones regni is *jobagiones* voltak.

ad caput voraginis, quod dicitur *churchu-feu*." Az ember alig hiszen szemének, mikor először lát ilyeneket! A „caput voraginis“ mi volna egyéb, mint *torok fő*, s ezt az oklevél *churchu-feu*-nek írja; pedig ez finnes, *kurkku* torok lévén a finn nyelvben; *kurkku pää* szó szerint azonos a *churchu-feu*-vel. Az nem gyöngíti a szó szerinti azonosságot, hogy nem tudjuk a *churchu*-nak valódi ejtését: mert ám a Temetési Beszédben is *turchu*-t találunk torok helyett („hug turchu-cat mige zocoztia vola“). — Ugyanezt olvassuk ugyanarról a helyről egy 1234. évbeli oklevélben (lásd Árpádkori új Okmánytár 331. lapján): „Mete vero ejusdem terre Cuyar secundum privilegium sic incipiunt: terminatur ab occidente ad caput uoraginis, quod dicitur *Churhu-feu*“ stb., csak hogy itt *Chu* helyett *hu* van, mi azonban nem rontja le a szó azonosságát.

Továbbá abban az 1086-dik évben költ oklevélben így folytatódik a határjárás: „Hinc vadit ad puteum, de quo descendit ad torrentem *Gremce*, qui ducit ad portum *Tugut*, a quo trahitur ad fontem qui nominatur *Tubut-Sedu*; inde fertur ad puteum *Tuhut*, qui ducit ad viam exercituum“ stb. Itt a *Gremce* bizonyosan a mai *Gerencse* patak vagy folyócska; a *Tugut*, *Tubut*, *Tuhut* alkalmasint egy név, a *g*, *b*, *h* betűkben lehet írásbeli hibát gyanítani. A *Gerencse* mentiben a *Tugut-rév*hez juthatni, (qui ducit ad portum *Tugut*), s innen a *Tubut-Sedu*-hoz. Mi ez? A *Sedu* szó annyira nem volna idegen a finn *Silta*- (híd)-hoz, mint a *churchu* nem a finn *kurkku*-hoz; a *silta* mordvinul *sed*, s ez már azonos a szöveg *sedu*-jával, ha „ad fontem“ helyett „ad pontem“ állana. S kérdés, nem kell-e „ad pontem“ olvasni? E napokban olvasék Biharmegye sárréti járásából egy fergetegről (Hon, 1866, jul. 13. sz.), mely égis felkavará, „a holt Berettyó *kotu-pernyéjét*“; s a mely tudósításban a *kotu-földégést* a nagy hőség egyik okának nevezi a tudósító. — Mi ez a *kotu-pernye*, *kotu-földégés*? A tudósításból azt sejtem, hogy az állóvíztől csupaszon hagyott iszap-földről van szó, mely olyanná válik mint a pernye. De hát mit jelent a *kotu* szó? azt-e, mit a finn *kytö*, t. i. „ignis occultus, vel latenter ardens“, melynek igéje *kydön*, -töü, vagy *kyden*, -teü azt teszi, „latenter uro, maxime de igne humum urente.“? Azért hozom fel, hogy vele kitaláltassam a *kotu*-nak igaz értelmét.

Mind ezek szorosán nem ide valók, de azt akarják elértetni, hogy a rokon nyelvekben számtalan tények találhatók, a melyek

egymást felvilágosítják. Ilyen világosítást keresünk most az *odut*, *tilut*, *holut*-féle alakokra.

Nem dicsekedhetünk avval, hogy értjük az igék mód- és idő-képzőit. Addiglan, míg megértendjük, a tények egybeállításával és egybehasonlításával kell beérnünk. Lássuk tehát itt a jelen és múlt idők alakjait.

A finn nyelv-csoportban.

	<i>Lapp:</i>	<i>Finn:</i>
<i>Praesens:</i>	mana-m megyek	mene-n
	mana-k stb.	mene-t
	manna	mene-e
	stb.	
<i>Praeterit.:</i>	mann-i-m menék	men-i-n
	mann-i-k stb.	men-i-t
	manna-i	men-i.
	stb.	
<i>Perfect.:</i>	läm manna-m	olen men-nyt
	läk manna-m	olet men-nyt
	lä manna-m	on men-nyt
	löp manna-m	olemme men-neet
	löppet manna-m	olette men-neet
	lök mann-am	ovat men-neet.

A praeteritum képzője *i* mind a lappban, mind a finnben, mely *i* az ige utóhangzóját elenyésztette, kivéve a lapp 3-dik személyében. A perfectum nem egyszerű alakok, hanem áll a lappban *lä* (lenni) segédigéből és a participiumból; a finnben *ole* (val) segédigéből és a participiumból. De a lapp és finn participium közt különbség van. A lapp képzője *m*, mely *m*-es igésnév közönséges a finn, ugor, sőt török nyelvekben is; tehát a lapp *mannam* = finn *menemü* annyi, mintha *menemés*-t mondhatnánk a magyarban, mint mondhatjuk *tudo-má-s-t* stb. — A finn participium képzője *nyt* (*nut*), mely a többes-számban *neet*, s fölveszi a viszonyi ragokat. Ez a *nut* (*sano-nut olen* = szóltam), *nyt* képző nem találta a lapp nyelvben.

Az ugor nyelvcsoporthban.

Praesens.

<i>Mordvin :</i>	<i>Vogul :</i>	<i>Magyar :</i>	<i>Osztják :</i>
mola-n	miné-m	megyek	men-da-m
mola-t	miné-n	mégy	men-da-n
mol-i	min-i	megye-n	men-t.

Praeteritum.

mol-í-n	min-s-em	men-é-k	men-e-m
mol-í-t	min-s-en	men-é-l	men-e-n
mol-í-s	min-s	men-e	men-ô-t (men).

Perfectum.

olém menem	men-t-em	úttam menem
olét menem	men-t-él	úttan menem
olé menem	men-t	útt menem.

Hogy tovább lássunk, tegyük még ide a török ige alakjait is az egyes-szám harmadik személyében. Praesens : gel-ir, praeteritum : gel-di, perfectum : gel-miš. — A mordvin *mol'an* tulajdonképen a magyar *múlni*-hoz hasonlítható; a török *gel* jönni-t jelent inkább, p. o. gitmek gelmek — menni jönni, de a szó összehasonlítható a magyar *kel*-ni, finn *käy-dä*, lapp *gall-et* szókkal.

Az ugor nyelvcsoporth már a praesensben mutat fel különöségeket. Ahhoz a nézethez szoktunk, hogy a praesens jelleme épen az idő-képző hijában áll, s ez a nézet igazoltatik is a lapp, finn és vogul példák által, de nem igazoltatik az osztják által, mint a mely *da, t* képzőt mutat; nem igazoltatik a mordvin által, mely a többes-szám első és második személyeiben mutat ilyenén képzőt. Nagyobb világosság kedvéért tegyük ki az egész mordvin és osztják praesent.

<i>Mordvin :</i>	<i>Osztják :</i>
<i>Praesens :</i> mol'an	men-da-m
molat	men-da-n
moli	men-t
molh-ta-ma	men-de-u
molh-ta-da	men-de-da
moli-ht	men-de-t.

<i>Praeterit.</i> :	molin	menem
	molit	menen
	moľs	menôt
	moli-mä	mene-u
	moli-dä	men-da
	moľs-t	mene-t.

Azt látjuk itt, hogy az osztják praesens mind egyes- mind többes-számában *da, de, t* áll az alanyi ragok előtt : hogy miért ? nem tudjuk. A mordvin praesens egyes-számában nem látunk ilyest, de többes számában van *ta* az első és második személybeli alanyi ragok előtt, a harmadik személy alanyi ragja előtt álló *h* azért nem vehető számba, mert az *i, l, r* utóhangú névszók is a többes számbeli *t* előtt *h*-t vesznek föl, ezt tehát a harmadik személy többes-számának jelelőjéhez tartozónak vesszük. Mondám, hogy nem tudjuk, mit keres a *da, de, t* az osztják, mit a *ta, da* a mordvin praesensben ; de azt látjuk, hogy ott van. S hasonlót találunk a *hiv, lev, tev, vev, viv* magyar igékben is, a melyek praesense : *hi-sz-ek, le-sz-ek, te-sz-ek, ve-sz-ek, vi-sz-ek* ; találunk ilyet az *alv, fekv, haragv* féle igékben, a melyek praesense : *alu-d-om* vagy *alu-sz-om* (*al-sz-om*), *fekü-d-öm* vagy *fekü-sz-öm* (*fek-sz-em*), *haragu-d-om*, vagy *haragu-sz-om* (*harag-sz-om*) stb. ; találunk némit a *val* és *men* igék praesensében is : *vagy-ok, megy-ek*. Mind ezek praeterituma : *hiv-é-k, lev-é-k, tev-é-k, vev-é-k, viv-é-k, alv-á-m, fekv-é-m, haragv-á-m*, a Temetési Beszédben : *haraguv-é-k, haragu-é-k* helyett stb., *val-é-k men-é-k*. S ezek a magyar praesensek még az egyes-számbeli harmadik személynek ragjával is kiténnek : *hisze-n, lesze-n, tesze-n, vesze-n, visze-n, alszo-n, feksze-n*, a hol vidékbeli szokás nem ikesíti azokat, így : *alszik, fekszik* ; továbbá *vagyó-n, megye-n*. Hogy ezen *n* valóban a személynek jelelője, mutatja többes-számú ragja : *nak, nek*, melynek *n*-je csak az egyes-szám jelelője lehet. A felhozott tünetenyeket nyelvtani szabálytalanságoknak tekinti a közönséges felfogás : de a történelmi nyelvtan sokszor az anomáliákat a törvényszerűség maradékainak ismeri fel. Hát ha a magyar praesens is képzővel bírt volna ! Talán azon ok, mely a közönséges (nem *ikes*) igék praesenséből eltolta az egyes-számú harmadik személynek alanyi ragját, hagyatta el velök a praesens képzőjét is. Mert az úgynevezett szabálytalan igék töje *v (u), l, n*-nel, a többiek pedig né-

mákkal végződnek *). Azért hozván fel azt, hogy a magyar igének bajos volta kitűnjék, a praeteritum és perfectum alakaira meggyünk által.

A praeteritum képzője a lapp, finn, mordvin nyelvekben *i*, mely a *tő* utóhangját el is enyészeti, a magyarban *a, e* (tud-*a*, men-*e*), az osztjákban is *e*. A nélkül, hogy megmondhassuk, honnan való e képző *s* mit jelent, annak mégis közös származását sejthetjük. Azonban a vogul praeteritum képzője *s* (min-*s*), mely *s* feltetszőleg a mordvin praeteritum harmadik személyében is előfordul (mol-*s*, mol-*st*), továbbá a török praeteritum képzője *d* (gel-*d*-im, gel-*d*-iñ, gel-*d*-i). Valamint a magánhangzós (*i, a, e*) képzőnek közös származását, úgy gondolhatjuk a *d* és *s*-nek közös eredetét is; mit gondolnunk a nyelvek rokonsága készlet. Azelőtt hajlandó voltam a török *d* és vogul *s* képzőt a magyar perfectum képzőjével (tud-*t*-am) egynek tartani: de azt a nézetet nem támogatja a vogul és a török praeteritum jelentése, mely határozottan a magyar *a, e*-s múlttal egyez meg; még kevesebb támogatja a betűk változásának törvénye, ha szabad úgy neveznem, mely számtalan példáját mutatja annak, hogy a vogul szók *t*-je a magyarban *sz* vagy *e* (sáta száz, sater ezer, vit' viz stb.), de tudtomra, egy ellenkező példáját sem mutatja, hogy t. i. a magyar szók *t*-je a megfelelő vogul szókban *s* volna, mint volna a men-*t* vogulban min-*s*. Még hatalmasabban ellenzi azt a nézetet eme tapasztalás, hogy a praesens és praeteritum általában egyezők a finn, ugor és török-tatár nyelvcsoportokban, de a perfectum alakjai sokkal különbözőbbek: annál fogva tanácsosabb a *d, s* alaku praeteritumokat az *i, a, e* alaku praeteritumokhoz sorozni, azt tevén föl merészen, hogy a praeteritum eredeti képzője *di, si (ti)*, vala, melynek mássalhangzós eleme a lapp, finn, magyar, osztják és részben a mordvin nyelvben elenyészett, de megmaradt a törökben, vogulban, *s* a mordvin harmadik személyében.

A perfectum a lappban (lä mannam), finnben (on mennyt), vogulban (olí menem), osztjákban (útt menem) a segédigéből és nomen verbi-ből vagy participiumból össze van téve, *s* az a participium alakilag is egy a lapp, vogul és osztjákban, t. i. manna-*m*, mene-*m*. A mordvin nyelv nem is ilyenféle szerkezettel, hanem más fordulatokkal él a perfectum kifejezésében. A finn perfectum a segédigéből

*) Ismerjük az *akarva* alakot; nem tartozik-e az is az itt fejtegetett rendhagyókhoz?

(olen = vagyok) s *nut*, *nyt* képzőjü igés névből van szerkesztve, p. o. olen sano-*nut* mondtam, olen men-*nyt* mentem, olen tunte-*nut* tudtam, olen käy-*nyt* keltem stb. Ez az igés névszó rendszeren veszi föl a viszonyragokat, tehát:

sano-*neen*, men-*neen*, tunte-*neen*, käy-*neen*,

sano-*neet*, men-*neet*, tunte-*neet*, käy-*neet* stb. ;

fölveszi a birtokos ragokat is : sanonee-*ni*, sanonec-*si*, sanonee-*nsa* stb., mint a közönséges névszók. A finn perfectum alakja tehát nagyon különbözik a praeteritum alakjától. — A török perfectum *miş* képzővel alakul, p. o. *gel-miş* jött, mely azután a praesensbeli alanyi ragokat felveszi, így : *gel-miş-im*, *gel-miş-sin*, *gelmiş-dir* stb. jöttem, jöttél, jött; egyébiránt nem mutat föl semmi különösséget.

A magyar praeteritum most *t* képzőjü, p. o. tud-*t*-am, tud-*t*-ál, tud-*o*-tt, tud-*t*-unk, tud-*ta*-tok, tud-*t*-ak vagy tud-*ta*-nak; kel-*t*-em, kel-*t*-él, kel-*t*, kel-*t*-ünk, kel-*te*-tek, kel-*t*-ek vagy kel-*te*-nek. Az első személy azért tetszik föl, hogy alanyi ragja *m*, holott *k* volna szabályos; a második személynek alanyi ragját a praeteritumban is találjuk : tudá-*l*. De hol veszi magát a *tt* a harmadik személyben?

Mondjuk : *tudtam*, de mondjuk : *tudtom* is, p. o. *tudtam*, hogy így lesz; *tudtomra* nem ment el; mondjuk : *halt*, *holt*, *halott*. A *halt* ige, meghalt az ember; a *holt* inkább névszó, vagy participium, p. o. *holt ember*; *halott*, németül die Leiche, corpus exanime. Még 15 évvel ez előtt a magyar tisztességesen *halottat*, vagy *holt tetemeket* kísért vala a temetőbe, most *hullákat*, azaz dögöket, visznek ki, mert dögvészben *hüll* a marha; hacsak a német *hülle-t* nem hullázták magyarrá a magyar poeták, — mert ők találták fel a hullát. — Csakugyan hát sok megjegyezni valót lelünk a magyar perfectumban, s azok közé tartozik az *odut*-féle régi alak is.

A Temetési Beszédben olvassuk : „Es *odutta* vola neki paradisumut hazóá“; — „heon *tilutva* wt ig fa gimilcetvl“; — „tiluvt gimilstwl“; — „odut hotolm.“ Mátyás Flórián a „Magyar Nyelvtudomány“ II. füzetének (Pécselt 1863.) 47. 48. lapján kétségtelemné tette, hogy a *tilutva* szónak cselekvő töje *til* szenvedője *tilik*; a *til*-nek valóságát pedig legbizonyosabbá teszi a régi *tilódik* alak; egyébiránt a *tilos*, *tilalom* folyvást hirdetik azt. Ennek a *til*-nek tehát *tilut* perfectumát, mint az *ad*-nak *adut* perfectumát, találjuk a Temetési Beszédben. De ha az *adut* alakjában az *u*-t a *d* után közvetlenül álló *t* miatt szükségesnek találhatta az ejtés : a *tilut*-nak *u*-jára néz-

ve nem áll a kiejtési ok, mert a *tílt* könnyű és szokott magyar hangkövetkezés. Avval ütni el a dolgot, hogy a Temetési Beszéd helyesírása ingatag, nem lehet: mert az inkább azt mutatja, hogy lehető szorosan követi a kiejtést, hogy tehát nem írt le egy hangot is, a melyet akkor ki nem ejtenek vala. S ha az 1214-ki oklevélben egyszer találunk *holt-vágot*, de háromszor egymásután következő helyeken *holut-vágot*: azt kell gondolnunk, hogy a többség döntvén *holutvág* a helyes írás, s a *holtvág* vagy hibás írás, vagy azt bizonyítja, hogy akkor a *holut* mellett már *holt-at* is ejtenek vala, mi utóbb általánossá vált. Mielőtt azonban ezen perfectumbeli *u-t* kérdőre fogjuk, lássuk még szorosabban az alakok mivoltát a Temetési Beszédben.

Odutta és tilutva. Miért áll ott *tt*, itt meg a *t* után *va*? Révai ezen alakok megfejtésére annak híjával vala, mi nélkül egyáltalában nem lehet boldogúlni; ő nem tudá még, hogy a tárgyi igeragozásban egy rag fordul elé, a mely a tárgyat jelöli, s mutató névmás természetű; s hogy ezen rag *ja, va*. Helyesen taglalja a *kérem, kérném* alakokat (lásd Antiquitat. lit. Hung. 111—122. lapjait); de azt nem tudja vala, hogy nem „*j, v* euphonicumról“, hanem egy mutató névmásról van szó, mely a tárgyat illeti, s mely egy természetű az *l* raggal, ebben: tud-*l*-ak; csakhogy ez a második személybeli, a *ja, va* pedig a harmadik személybeli tárgyat nézi. Hogy ezen tárgyi igeragozás az egyes-számban a névszó birtokos ragozásával egyenlő, az másodrendű érdek: de hogy amaz más természetű mint ez, a kettőnek többes-számbeli alakjai is kitüntetik, mint a szemlátomás mutatja:

kez-ünk	kér-j-ük	almá-nk	tud-j-uk
kez-(e)-tek	kér-i-tek	almá-tok	tud-já-tok
kez-ök	kér-i-k	almá-jok	tud-já-k.

A *tilut* alanyi perfectum 3-dik személye; a *tilut-va* pedig a tárgyi perfectum 3-ik személye. Ez a *va* az *odutta*-ban *ta-vá* hasonlított, *odutva* helyett; a *tt* tehát *tv*-ből való. Hogy most *adott*-ot írunk két *t*-vel, *adot* helyett, azt szófejtésileg igazolni nem lehet; a régiek többnyire csak egy *t*-vel írták az alanyi perfectumot. A Temetési Beszéd illető helyeit így kell tehát a szófejtés adatai szerint írni: *es odutva vola neki paradisumot* (és *adutta* vala neki a paradicsomot); — *heon tilutva wt* (héon tilutta őt).

Odut hotolm; *tiluvt* gimils. Az *odut* alanyi perfectum, participium szerepében. *Tiluvt* is az; de a *v*-nek nincs helye a perfectumbeli, vagy participiumbéli *t* előtt. Az a *v*, melylyel a *tilutva*-ban találunk, a *t* képző után áll, a *hol* helye is van, avval tehát nem lehet a *tiluvt* *v*-jét összezavarni. De lássuk most, honnan lehet származtatni az *u*-t a felhozott alakokban?

Eddig a perfectum és participium alakjainak képzőjét *t*-nek gondoltuk: de az ellen tanúskodnak az említett *odut*, *tilut*, *holut* alakok, melyek két utolsóját *u* nélkül is könnyű kiejteni. Ha még is a felhozott nyelvelmékek az *u*-t felmutatják: kell hogy oka legyen; minthogy pedig az itt nem lehet kiejtésbéli vagy széphangzatbéli, kell, hogy szófejtési legyen.

Látók, hogy a finn, ugor és török nyelvek a praeteritum képzőjében nagy megegyezést mutatnak; látók, hogy a lapp, vogul és osztják nyelvek a perfectum alakjaira nézve is egymással megegyeznek; látók végre, hogy abban a finn, magyar és török nyelvek együtt különböznek a lapp, vogul és osztják nyelvektől. Vajjon lehetetlen volna-e, hogy azok meg magok közt megegyezzenek, a perfectum vagy participium perfecti alakjaira nézve?

A finn participium perf. *käy-nyt*, a magyar *kel-t*, a török *gel-miş* ugyan, de ha egy régi magyar alakot veszünk, p. o. *holut*, akkor így lesz a három participium egymás mellett: finn. *kuol-nut*, magy. *hol-ut*, török *öl-miş*. Nem lehet-e föltenni, hogy a magyar participium perfecti képzője is *nut* (*nut*) volt, s hogy a három nyelv illető alakjai réges-régen így viszonylottak vala egymáshoz:

kuol-nut, hol-mut, öl-miş?

De hogyan válhatott volna *hol-mut*-ból előbb *hol-ut*, azután *hol-t*? Az ige többes-szám-beli alanyi ragja eredetileg *muk* volt: vagy-*muk*, tud-*muk*, tárgyi raggal: *tud-ja-muk*. A *vagymuk*-, *tudmuk*-ból lett *vagyunk*, *tudunk*; a *tudjamuk*-ból lett *tudjuk*. Ebben az alakban a *jamuk*, *juk*-ra, tehát a *muk*, *uk*-ra rövidült. Vajjon a lefolyás eredményére van-e különbség a *hol-mut*-ból vált *hol-ut* s a *tud-ja-muk*-ból vált *tud-j-uk* közt? Tehát *hol-mut*, *od-mut*, *til-mut*-ból csakugyan válhatott *hol-ut*, *od-ut*, *til-ut*. Ilyen lefolyásra a finn nyelvekben is találunk némi hajlamot. Látók, hogy a finn participium perf. képzője *nut*, *nyt*; ez az esztben *nud*, de itt sokszor *nd*-vé rövidül, p. o. finn. *anta-nut*, eszt. *anda-nud* és *anda-nd*, magy. *ad-ut*. Ez az

anda-nd alak a változásnak azon fokán áll, melyen a magyar *tudá-nk*, e helyett: *tud-á-muk*.

S ez a lefolyás nem egyes tünemény, a rendszámok hasonló, s felette tanulságost mutatnak *). Elhagyván az *első*t és *másodikat*, melyek többnyire nem számnevek, 3—6-ig hozzuk fel először a sor-s azután a rend-számneveket

	<i>a vogulból :</i>	<i>magyarból :</i>	<i>finnből :</i>	<i>osztjából :</i>
3	kórom	három	kolme	chûdem
4	niile	négy	neljä	ńet
5	ät	öt	viite	vêt
6	kat	hat	kuute	chût
3-dik	korm-it	harm-ad	kolm-ant	chût-met
4-dik	ńil-it	negy-ed	nelj-ánt	ńet-met
5-dik	ät-it	öt-öd	viid-ent	vêt-met
6-dik	kat-it	hat-od	kuud-ent	chûda-met.

A rendszámi képző az osztjákban *met*, a finnbén *ant*, *ent*, a magyarban *ad*, *ed*, *od*, *öd*, a vogulban *it*. Szakasztottan így változott a *mut* participium perf. képzője *ut-tá*, mint a rendszámi képző *met* utoljára *it-té* vált. Nem lehet tehát kétség az ellen, hogy a föltételezett *od-mut*, *hol-mut*, *til-mut* nem válhattak volna *od-ut*, *hol-ut*, *til-ut-tá*.

Hát mit csinálunk a *til-uvt*-tal? Ebben a *v* vagy írásbeli hiba, vagy ha annak nem szabad volna tartanunk, legvilágosabb bizonyítéka, hogy csakugyan *til-mut* volt az eredeti alak, mely a változás lefolyásában előbb *til-umt* vagy *til-uvt-tá*, s utoljára csak *til-ut-tá* lett.

A *til-ut*, *od-ut*, *hol-ut*-ból igen könnyen vált *tilt*, *hol-t*; csak a néma betűk után marad meg a régi *u*, melyet most *o*, *ö*, *e*-nek ejtünk, így *ad-ot*, *tör-öt*, *vet-et*. Minthogy pedig a tárgyi raggal ezek így voltak eleinte: *od-ut-va*, *tör-öt-ve*, *vet-et-ve*, s azokat később így ejtették: *od-utta*, *tör-ütte*, *vet-ütte*: nyilván ebből keletkezett a vélemény, hogy a perfectum képzője *tt*. A mostani helyesírási szokást tehát, mely szerint: *ad-t-am*, *ad-t-ál*, *ad-ott*; *tör-t-em*, *tör-t-él*, *tör-t*; *vet-ett-em*, *vet-ett-él*, *vet-ett* stb. írunk, az említett vélemény meg a széphangzat gyökeresítette meg. Csakhogy e szokás nem tudja, hogy *vet-ette* szófejtésileg is jó, *vet-ett* pedig szófejtésileg nem jó, mert csak *vet-et* volna jó.

*) Erre legelőbb Budenz úr figyelmeztete bennünket.

IV.

Sarchas, ewr, evvrek, wsbek, joccerydech.

Szent Lászlónak úgynevezett harmadik decretumában olvasuk: (1) Hoc decreverunt, hanc legem constituerunt: ut nuncius regis per omnes civitates dirigatur, qui congreget centuriones et decuriones eorum, qui vulgo *ewri* vocantur, cum omnibus sibi commissis, et praecipiat eis, ut si quem furti culpabilem sciant, ostendant quosque nominaverint *ewri*, illi parciantur sub denario numero, quorum unus pro decem portet iudicium stb.

Posthec inquiratur a cunctis optimatibus et populo, si quam villam sciant furto diffamatam, et si quam dixerint, dicat nuncius regis villanis, ut quos fures sciant in illa, illos reddant. . .

Preterea eiusdem ville villani per decem et decem dividantur et decimus pro novem portet iudicium. . . .

Deinde nuncius regis de villa in villam vadat, sciscitando a villanis, ut ubi furem sciunt, monstrent. Notum etiam faciat nuncius, totius Ungarie principes sacramentum fecisse, quod neque furi partant, neque celent eum. Ipsi quoque similiter faciant. —

(2) Precipimus eciam, ut idem regis nuncius palam faciat omnibus tam nobiles quam ignobiles, imprimis episcopis, abbatibus, comitibus, postea vero minoribus: quod a tempore regis Andree et ducis Bele et a descriptione iudicis *Sarchas* nomine, apud quemcunque aliqui civium vel villarum, qui dicuntur *evvrek*, vel servi, detinentur, in assumptione S. Marie omnes regi presententur. . . . Veniant et illi omnes, qui dicuntur *wzbeq* ad curiam in eadem festivitate, et secundum quod regale iudicium ordinaverit, postmodum ratum permaneat. . . Illi qui dicuntur vulgo *wzbeq*, cuicunque persone adhererint, representent eos regi in assumptione S. Marie virginis. . . .

(13) Rerum fugitivarum collector, quem vulgariter *joccerydech* dicunt, quidquid colligit, ad civitatem ejusdem provincie congreget, et regis agaso et comitis ejusdem civitatis in suburbio stabulum faciat, ubi usque ad festivitatem S. Michaelis Archangeli quidquid pecorum collectum est, servetur. Due partes fugitivorum hominum donentur regis pristaldo, tertia pars comiti, et usque ad pronunciatam

festivitatem detineantur et reserventur. . . . Mondatik még, hogy ilyen collectorja volt a „Comes“-nek, volt a „király“-nak. —

Az egész törvénynek tartalma, de különösen a 21. szak, mely „de usucaptionibus“ szól, s mely többi közt azt mondja: „Simili modo jubemus, ut qui usucaptiones tenuerint a tempore regis Bele, usque ad festum S. Stephani dimittant“, azt bizonyítja, hogy a sz. László uralkodásának elején keletkezék, tehát megelőzi sz. László más törvényeit. Mert András 1046-ban kezdte uralkodni, I. Béla 1061—63-ig uralkodék; e két király alatt, mint tudjuk, nagy ellenhatás támadta a Sz. István által behozott új állami és egyházi rend ellen. Salamon (1064—1074) tizenegy évig uralkodott ugyan: de ha az előttünk lévő törvényt gondosan megolvassuk, azt látjuk, hogy az ellenhatás következései nem szűntek meg Salamon alatt sem, s hogy talán Béla fiai is, Gejza és László, reá támaszkodva tusáznak Salamon ellen, habár másképen adják is elé a krónikák. Mert ha különben állott volna a dolog, Sz. Lászlónak úgynevezett harmadik decretuma érthetetlen volna. Ha tehát nem tagadhatjuk el a nevezett törvénynek valóságát, ha azt igazán Lászlónak kell tulajdonítani, kettő áll kétségtelenül: az, hogy ez a törvény mindjárt László uralkodásának elején keletkezett; s az, hogy az András és Béla alatt erőre kapott ellenhatás Salamon uralkodásában nem szűnt volt meg egészen, mert íme, még Lászlónak is az ellen kelle intézkednie. László 1077-től 1095-ig uralkodott, az a törvény, melyet elsejének tartunk, 1092-ben keletkezék; harmadik vagy utolsó törvénye tehát 1092. után szereztetett volna. Mint lehet csak képzelni is, hogy László, uralkodásra lépte után csak 13 év múlva látta volna szükségesnek, határt vetni az András és Béla alatt kezdődött visszahatásnak! Ez ellenközik Lászlónak egész királyi magaviseletével. Ő nem lett volna egy másik sz. István, ha nem mindjárt a nagy elődje által kijegyzett útra térítette volna vissza az országos ügyeket.

Az a visszahatás, melynek következéseit elenyészteti a szóban lévő törvény, úgy látszik, a régi renddel a régi nevezeteket is fölélesztötte volt, s azért említi meg az enyésztető törvény is. Az István alapította új rendszerben azon nevezeteknek nem jutott hely, ha élték is még a nép száján, de a nyilvános iratok, a törvények és oklevelek nyelve mellözte. Azért találjuk meg őket csak Sz. Lászlónak eme törvényében.

Lászlónak első tettét az István által keresztyénessé vált rendnek helyrehozására evvel fejezi ki a törvény: „Tocius Ungarie principis sacramentum fecisse, quod neque furi parcant neque celent eum.“ A *fur* nemcsak tolvajt jelent itt, hanem általában erőszakoskodót, ki nem István törvénye szerint méri ki a tulajdonjogot, hanem ezt a régi pogány szokáson alapuló önkénynyel határozza meg, — mint a szóban lévő törvény mindenik szakaszából kiolvassuk. — Királyi hirdető megyen ki mindenik városba, s összegyűjti azoknak, qui vulgo *ewri* vocantur, századosait és tizedeseit, azokkal egyetemben, a kik alájok vannak bízva, s meghagyja nekik, hogy mutassák ki a tolvajokat stb. Kik már ezek az *ewri*? Őr-öknek olvassuk és értsük-e? Én mást vagy jobbat nem tudok ajánlani. De kicsodák ezen *őr-ök*? Alkalmasint azok, kik sz. István intézködései szerint *jobagiones castris* vagy *servientes castris*.

A király embere hirdesse ki azután mindnyájának „quod a tempore regis Andree et ducis Bele, et a descriptione iudicis *Sarchas* nomine, apud quemcunque aliqui civium vel villarum, qui dicuntur *evvrek* vel *servi*, detinentur, in assumptione S. Marie omnes regi presententur. Quod si quis forte detinuerit, dupliciter reddat, vel is qui defendere voluerit, in predicta festivitate veniat ad curiam et defendat.“ Itt először is e két szó: *sarchas* és *evvrek*, tűnik fel. Nagy szerencsénkre a törvény maga mondja meg, hogy az így nevezettek, kik voltak. A *sarchas* bíró (*judex*) vala, az *evvrek* = *servi*.

Tudtomra, a *Sarchas* szó nem fordul többször elé latin forrásainkban; annál kevesbbé találjuk meg a régi magyar nyelvemlékekben, a melyek úgysis, nagy sajnálatunkra, szűkecskék, s ha a Temetési Beszédeket kivesszük, egyikök sem ér fel a XI. századba. Hozzá járúl a szónak idegenszerűsége, mely kivált az írásából ri ki. Lássunk tehát először is ehhez. A Temetési Beszéd írásánál régibb magyar írás nem lévén, s fel akarván tenni, hogy Endlicher, törvényünk kiadásában hüven közli a XV. századbéli codex írását: amannak írása szerint a szót *sarkas*-nak, vagy *sarkhas*-nak kellene olvasni. Mert a szó elején az *S* a mai *s*-ünk; a belhangu *ch* pedig (*turchucat*, *ach*-szin = *ak*-szin), ha nem tiszta *k* is (mert van *pocul*, *zocozja* is, *c* = tiszta *k*) legalább hehes *k*, mely a mai nyelvben vagy *k*-vá lett, p. o. *turchu* torok, vagy *h*-vá, p. o. *chomuv* hamu, *choltat* holtát stb.); az utóhangu *s* is a mai *s*-ünk. De akár *sarkas*-nak, akár *sarkás*-nak olvassuk is, a szó-tőt vagy *sark*-nak, vagy *sarka*-nak

gondolván, sehogy sem férünk hozzá, hogy értelmezhesük. Azonban Constantinusban egy külső tanúságot találunk, melyet meg kell hallgatnunk. A turkokat vagy magyarokat leirtában azt mondja Constantinus (de administrando imperio 40.) „Ἐχουσι δὲ κεφαλὴν πρώτην τὸν ἄρχοντα ἀπὸ τῆς γενεᾶς τοῦ Ἀρπαδῆ κατὰ ἀκολουθίαν, καὶ δύο ἐτέρους, τὸν τε γυλᾶν καὶ τὸν κarchᾶν, οἵτινες ἔχουσι τάξιν κριτοῦ. (Első fejöek vagy fejedelmök, következés szerint, Árpád nemzetségből való, s két más fejöek, a gylas és a karchas, a kik bírói tisztet viselnek). Hozzá teszi, hogy a gylas és a karchas nem tulajdon nevek, hanem méltóságok (οὐκ εἰσὶν ὀνόματα κύρια ἀλλὰ ἀξιώματα). Még érdekes tudnunk, hogy Constantinus *Bultzust* harmadik fejedelemnek és karchasnak nevezvén azt mondja róla, hogy a *Bultzus* karchas Kale-nak fija, ki hasonlóképen karchas vala; s ekkor ismétli a figyelmeztetést, hogy *Kale* tulajdonnév, de a *karchas* méltóság, vagy hivatal, mint a *gylas* is, a ki azonban előbb való a karchasnál (τὸ μὲν Καλή ἐστὶν ὄνομα κύριον, τὸ δὲ κarchᾶς ἐστὶν ἀξίωμα, ὡσπερ καὶ τὸ γυλᾶς, ὃ ἐστὶ μείζον τοῦ κarchᾶ). Tehát Constantinus úgy ismeri a magyarok szerkezetét, hogy első fejöek a *nagy fejedelem* (ὁ μέγας ἄρχων), második a *gylas*, harmadik a *karchas*; továbbá azt is megtudjuk az író előadásából, hogy nemcsak a nagy fejedelmi méltóság egy nemzetséghez van kötve, hanem, legalább Constantinus koráig, a *karchas*-ság is, mert Constantinus idejében *Bultzus* vala karchas, s ennek atyja *Kale* is az volt.

Én azt vélem, hogy a Constantinus karchas-a egy a sz. László törvényebeli *sarchas*-sal; azt vélem továbbá, hogy a latin szöveg előhangú *s*-je eredeti *c* helyett áll, hogy ha megtalálnók az eredeti codexet, abban *Carchas*-t találnánk írva. Constantinus mondja, hogy a karchas *κριτοῦ τάξις*, azaz bírósági tiszt, jóllehet kisebb méltóságú a *gylas*-nál; de harmadik helyre teszi az országos méltóságok közt. Sz. István, ki a nagyfejedelmi méltóságot királyivá, egyszersmind a koronázás által különös, a nemzetségek befolyásától független fényüvé tette volt, a gylasi és karchasi tiszteket megszünteté. De az András és Béla visszatértével íme föléled a karchas, — s tisztjének mivoltát a szóban lévő törvény megsejteti velünk. „Apud quemcunque detinentur aliqui civium vel villarum, qui dicuntur *ευνρεκ* vel *servi*“, még pedig „detinentur a tempore regis Andree et ducis Bele, et a descriptione iudicis nomine *Carchas*“ (legyen szabad így írnom). Tehát a karchas, tisztét újra felvevén, össze- vagy leírá a rab-

szolgákat, s visszaadá előbbi birtokosainak. Ki nem értheti abból, hogy Sz. István a keresztyén rabszolgák felszabadításával az addig szokásos birtokjogot meg megsértette vala; sokan a volt rabszolgák közül, az egyháznak is adományoztattak, mint szőlő-mivelők, sütők, halászok stb., minek számos példáját olvassuk az adományos levelekben. Most az eléállott karchas helyrehozza a régi birtoklásokat, legalább, a törvény világos szavai szerint, a rabszolgákra nézve. Sz. László visszaállítja az István rendszerét, megsemmisíti tehát a karchas intézéseit, s megparancsolja, hogy a kinél *evvrek*, vagy rabszolgák, találtak András király és Béla herceg idejéből s a karchas nevű bíró összeírásánál vagy leírásánál, megjegyzésénél fogva, az okvetetlenül Boldogságos Mária mennybemenetelének napjáig vigye a király színe elibe, — nyilván azért, hogy az ilyen rabszolgák visszatéssenek azon állapotba, melyben voltak: a ki pedig azt nem tenné, az kétszeresen téríti meg, azaz egy-egy rabszolga helyett kettőt-kettőt fog visszaadni; vagy a ki jogosan gondolja bírni rabszolgáit, az menjen a mondott ünnepen a királyi udvarra, s terjeszsze elé jogigényeit. (Quod si quis forte detinuerit, dupliciter reddat; vel is qui defendere voluerit, in praedicta festiuitate veniat ad curiam et defendat).

Tegyük föl, hogy Sz. László mindjárt 1077-ben alkotta ezt a törvényt, mégis már 30 év múlt volt el a karchas intézkedése óta s ebből világos, hogy sok rabszolgának csak gyermekeit érte az új rendelet: de az nem hatráltathatá az eljárást, mert a rabszolgaság is örökös vala. Ámde az a körülmény is, hogy már ekkor is a 30 évig tartott rendetlenséget kellett visszaigazítani, azon föltevést támogatja, hogy a mit sz. László harmadik törvényének vélünk, azt elsejének tartjuk.

Andrással és Bélával a régi rend következtében a régi nevek, s azokkal együtt a régi társadalmi tagok és osztályok is életünének. A *karchas*-t és működését láttuk már, ámbár nem értjük a *karchas* szót; látók imént az *evvrek*-et, s nyomban utána következik az *wzdeg*; a törvénynek 13. szakaszában pedig megemlítetik a *joccerydech*, a kit a törvény maga „*rerum fugitivarum collector*“-nak nevez. Lásuk, ha megfejtethjük-e ezeket a szókat, s ha ezek segíthetnek-e a *karchas* értelmezésére?

Az *evvrek* szót a törvény evvel magyarázza: „*vel servi*.“ Abban megtaláljuk tehát a régi magyar szót, mely *servus*-t jelentett

vala. Tudjuk, hogy a *szolga* szó szláv, *sluha*, a *rab*, *rabolni* szók pedig a szlávban *rabovati*, németben *rauben*, olaszban *robare*, *rubare*; tehát reánk nézve mindegy, akár eredeti szláv, akár eredeti német szóból lett is a magyar *rab*: de az nem magyar szó. Hogy most a büntetés végetti foglyot is *rab*-nak nevezzük, az a régi rabszolgának állapotjára emlékeztet. A régi magyaroknál, kik egész Európában tűzék a zsákmányolást, *evvrek* volt a rabszolga. Az írás szerint *örek*-et kell olvasnunk, s abban okvetetlenül más szót látnunk mint a feljebb említett *ör*-t, melyet családostul mai napig ismer a nyelv.

Örek többes-számbeli alak-e? Minthogy az 1. szakaszban ezt találjuk: „eorum, qui vulgo *ewri* vocantur“, a 2. szakaszban meg emezs: „veniant et illi omnes qui dicuntur *wzbeq*“, s e két szó nem többes-számbeli alakú; tehát föl lehet tennünk, hogy az *örek* (*ewrek*) is csak egyes-számbeli alak; föl lehet tovább tenni, hogy a szónak töje *ör*, vagy *örj* az (*e*)*k* pedig képző, mint *fész-ek*, *tor-ok* *lél-ek* stbiben. Már az *ör*-nek, *örj*-nek megfelelője a finn *orja* rabszolga. Hogy ez a finn *orja* szó a magyarban igazán *ör* vagy *örj* lehetett, arra érdekes tanubizonyságot nyújt a Temetési Beszédnek *unuttei* kifejezése, melyet már Révai helyesen *önöttei*-nek olvasott és „beati“-nak értett, s igen helyesen a finn *onni*-val, mely boldogságot, szerencsét jelent, hozott kapcsolatba. Az *onni* szó már az eszthen *ön*; s Révainak lehet hinni, hogy még hallotta az *önött* szót, ebben: *meg nem önött* = non successit, non ex voto cessit. Az *ön*-ik, *ön* hasonlóságára, mely a finn *onni*-nak felel meg: az *ör* vagy *örj* is megfelelőhet a finn *orja*-nak. Az *ör*, *örj*-höz járuló *k* képző sokkal ismeretesebb, hogysen itt újra példákat kellene rá felhozni. Egyébiránt érdekes tudnunk, hogy a finn *orja* a liv nyelvben *verg* „Sklave, erblicher Unterthan; tehát már a liv nyelvben az *orj* tö *ver*-ré (régii törvényünk írása szerint *evvr*) vált, s ehhez *g* képző járt, mely azonos már a livben is a *k* képzővel. P. o. ott mondják *and-ig* = adakozó, és *sööt-ik* faló; így *südam-lig* szíves (*südam*) s *usk-lik* hűség (usk).

Azt mondhatná ugyan valaki, hogy a régi *evvrek* szóban nem bizonyos a *k* képző, mert az a többes-szám ragja is lehet. — Az épen nem gyengitené a szófejtést, csak azt mutatná, hogy a finn *orja*-nak *ör*, vagy *örj* felelt meg a régi magyarban, mint a *pesü*-nek *fesz* felelt meg a Temetési Beszéd korában.

E szerint megtaláltuk azt az eredeti magyar szót, mely sz.

István idejében rabszolgát jelentett vala, de melyet azután az idegen „rabszolga“ kitolt a szokásból.

Valamint feltetsző az előtt, ki a nyelvek vesztéseit a történetek folytában vagy nem tudja, vagy tudni sem akarja, hogy a magyar nyelvnek látszólag nincsen eredeti szava a rabszolgaság megjegyzésére: azonkép az is feltetsző, hogy a szabadságot is idegen szóval fejezi ki. Mert e szó *szabad* hasonlókép szláv eredetű, mint a *szolga*. Vajjon a *nemes* szó *szabadot* jelent vala-e sz. István idejében, nem tudom; de sz. Lászlónak előttünk lévő törvénye arra nézve is jeles tanúság. Miután az *evvrek*-ről intézkedett a törvény, így folytatja: „Veniant et illi omnes, qui dicuntur *wzbeg*, ad curiam in eadem festivitate, et secundum quod regale iudicium ordinaverit, postmodum ratum permaneat. Et quisquis ultra terminum predictum aliquem illorum, quos tunc reddi precipimus, detinuerit, dupliciter reddat, et quinquaginta pensas propter transgressionem solvat. . . . Illi, qui dicuntur vulgo *wzbeg*, cuicumque persone adhererint, representent eos regi in assumptione S. Marie virginis. Quodsi quis transgressus fuerit, bis totidem reddat, et insuper propter legis fractionem quinquaginta pensas adhibeat.“

Az *wzbeg* szót bátran *özbeg*-nek olvassuk, mert a szót a török nyelvekből ismerjük. Az *öz* = maga és *beg*, *bej* = fej szókból van összetéve, s azt jelenti, ki önmagának feje, homo sui juris; mit a szanszkrit *sva-pati* jelent, a melynek a szlávság útján a magyar *szabad* és a finn *vapaa* csak lenyomatai. *Özbeg tatár* a független tatár. Most *özbeg*-nek híjják, Vámbéry tudósítása szerint, azon néptörzset, „mely nagyobb részt állandó lakhelylyel bírván, földműveléssel foglalkozik, s az Aral-tó déli szegletétől Komulig terjedve a három (khivai, bokharai és khokandi) khánságban meg a sinai tatárságban uralkodó fajnak tekintetik.“ De az *özbeg* szó *szabadot* jelentvén, törzsnek nevévé csak történeti okokból válhatott, melyeket nem tudok; a sz. László törvényebeli *özbeg*-ek oly kevéssé tekinthetők külön népnek, mint az *örek* nevűek. De hogy a szó nálunk is *szabad* embereket jelent vala, a törvénynek idézett szaka bizonyítja. Mert azt hagyja meg az *özbegeknek*: „veniant omnes ad curiam“ (s állítsák elő a nálók találtató *evvreket*), s ha valamelyik visszatartóztatná, a kit által kellett volna adnia, két annyi embert fog kiadni, s azon felül még 50 pénzt. Továbbá ugyanezen törvényszak azt is mondja nekünk, hogy az *özbegek* tulajdonképen az István

törvényebeli „milites“ közzé valók, a kikről azt rendeli sz. István törvénye: (I. lib. 23.) „Volumus ut unusquisque senior suum habeat militem, nec aliquis alter illum svadeat antiquum deserere seniore et ad se venire; inde enim litigium habet initium.“ Mert a sz. László törvényének említett szaka így szólván: „Illi qui dicuntur vulgo *özbeg*, cuicunque personae adhaereant (azaz, akármely seniornak milesei), azért különbség nélkül tartoznak kiadni azokat, a kiket kell (a senior, bárki legyen is az, nem vonhatja ki *özbegjét* a büntetés alól): ebből világosan látjuk, hogy akármely főembernek lehettek *özbegjei*.

Vajjon csalatkozom-e, ha mondván, hogy az I. András és Béla herczeg alatt feltámadt ellenhatás a régi renddel együtt a régi nevezeteket is feltámasztotta, azt merem állítani, hogy a sz. István előtti magyar pogány államban a rabszolgák társadalmi neve *örek*, a szabad embereké pedig *özbeg* vala? Ebből az is meg van fejtve, hogy az új állami rendben miért jutottak feledékenységre.

De nagyon különös, hogy a szabad embert török-tatár nyelvű szóval nevezték! Hát ha e különösség, a melyet íme a magyar király törvényéből hozunk ki, Constantinus Porphyrogenitus egyik hírét igazolná? Azt beszéli ugyanis a konstantinápolyi császár (de administr. imper. 39.), hogy a kazarok közt a főhatalom miatt meghasonlás történék, s ebből belháború támad, melyben az előbbi főhatalom győzött, a legyőzöttek egy része levágték, másik része pedig a turkokhoz (magyarokhoz) meneküle a mostani Besenyőföldre (a mai Moldva, Bessarabia és a Feketetenger éjszaki partmellékei). Itt a menekült kazarok, kiket kabaroknak hínak vala, társaivá lőnek a magyaroknak, s azért meg is taníták ezeket a kazar nyelvre, mai napig megtartván ugyanezt a nyelvet: de tudják a másik nyelvet is, t. i. a turkokét (*καὶ ἀλλήλοις συνεφιλιώθησαν, καὶ Κάβαροι τινες ὠνομάσθησαν. ὅθεν καὶ τὴν τῶν Χαζάρων γλῶσσαν αὐτοῖς τοῖς Τούρκοις ἐδίδαξαν, καὶ μέχρι τοῦ νῦν τὴν αὐτὴν διαλεκτὸν ἔχουσι. ἔχουσι δὲ καὶ τὴν τῶν Τούρκων ἑτέραν γλῶτταν*). A kabarok azután a nyolczadik törzsöt tevék. — A magyar nyelv, legközelebb rokonaihoz képest, némi törökös színű, mint ezt már bővebben előadtam a *Vogul föld és nép* 344—348. lapjain, s mit olyan esemény, melyet Constantinus elbeszél, magyaráz meg. Már ennél fogva sem volna többé az *özbeg* szó érthetetlen különösség. S itt még egy másik körülményre figyelmeztetek, a mely, úgy látszik, nem kevesebb meg-

magyarázhatja azt a tüneményt, hogy a legrégebb magyar nyelvben török szók fordulnak elő. Az első oklevelek legott a *Besenyöket* emlegetik, p. o. az Árpádkori új Okmánytárban közölt 1067-dik évbeli oklevélben találjuk: „Inde ad puteum Bissenorum“, . . . „XXX equites, XX Ungari et Bissenii“, s így más-más oklevélben. Az 1234-dik évbelen (a 332. lapon) olvassuk: „Super eundem autem *aruch* (árok) plurimi sunt cumuli in longitudine maximi et antiqui, a quibus itur ad rus *Bissenorum*, quod vulgo dicitur *Beseneu-thorlou*“, azaz *Besenyö-tarló*. De a *tarló* szó csak a törökben (تارلا = tarla) jelent „rus“-t, azaz szántó földet: ellenben a legrégebb oklevelekben is a magyar *feld* = föld szót találjuk, mely finnben *pelto*, livben *pöld*, s azért nem is egynek mondható a német *feld* szóval; legalább a *Felduuar* (Földvár), melyet az 1086-ban költ s a bakonybéli apátság jószágait összeíró oklevélben találunk, nem volna németül *feld-wall*, hanem *erdwall*. Az a *Besenyö tarló*, mi magyarul *Besenyö föld* volna, ismét azt bizonyítja, hogy sz. László idejében és annakelőtte, az *özbeg**) szó épen nem megfejtethetlen különöség.

A sz. László törvénye azt, ki „*rerum fugitivarum*“, vagy „*hominum fugitivorum collector*“ úgy nevezi, hogy *joccerydech*. A Corpus jurisban így van írva: *jokergech* s a hozzátartozó jegyzetben olvassuk: Sámbocki h. l. impressit *joccerdech*, in catalogo autem vocum insolentium *joccerdegh*. Vox modernis inusitata, derivata videtur ex *jótkergető*, quod valet: *disquisitorem bonorum*.“ Révai (Antiquit. lit. Hung. 79. lapján) arról értesít bennünket, hogy az Ilosvai-codexben, melyet Sámbocki is használt volt, nem *collector*, hanem *collectores* áll; minél fogva a homályos szót is többesszámban kell gondolnunk, s azt így olvasnunk: *jó-kérdők* = bonorum disquisitores. Ámde Endlicher, ki a törvényt a „*Rerum Hungaricarum Monumenta Arpadiana*“-ban egy XV. századbeli codex után közli, úgy adja a helyet, a mint idéztük; tehát *collector*. Azonkívül az előbbi helyeken, a hol a latin szók többes számban állanak, a magyar szók

*) Az *Izbék* tulajdonnév, melyet p. o. Öcsödön találunk, úgy látszik nekem, a régi *özbeg*-nek maradványa, A többször idézett Okmánytár 60. lapján egy 1160-dik évi oklevélben olvassuk: „*Martinus Agriensis et Izbeg Geuriensis Episcopi*“ stb. Ebből látjuk, hogy keresztnévnek is járt egyszer a szó. — Talán akadunk az *örjek*, vagy *örök*-nek maradványára is a tulajdon nevek közt.

mégis egyesszám-beli alakuak, p. o. két helyen: illi, qui dicuntur *wzbeq*; decuriones, qui dicuntur *ewri*: minél fogva még, ha *collectores* állana sem volna kétségtelen jogunk a *joccerydech*-et többesi alaknak gondolni; annál kevesbbé tehetjük azt, mikor a szók mind egyesszám-ban vannak.

A szó értelmét nézve, miután a latin *collector* fordítása neki, a *kérd* ige nem látszik megfelelőnek. Különben is a „bonorum disquisitionis“, a törvénynek már fejtegetett helyei szerint, a királyi kurián történt; itt, a törvénynek 12. szakaszában nem a jog-kutatásról, vagy kérdésről van rendelés, hanem a szőkevény jószágok összehajtásáról, szóval megkerítéséről van szó. S ha a *joccerydech*-nek *cc*-jét *k*-nek lehet olvasni, mit eddig mindnyájan elfogadnak, a *kerül*, *kerít* szóval el is találtuk azt, a mi a homályos szóban lappang. A szónak első tagja *jó*, melyet a régiek *jov*, *jou*-nak írtak. E szónak finn megfelelője *hyvä*, mely a livben már *juva*; a lappban is megvan így: *java*, s jószágot jelent, innen *java-laš* gazdag ember. A magyarban is a *jav*, *jov* nemcsak jót, hanem jószágot is jelentett, minek a *joccerydech* egyik tanúsága. S én azt gondolom, hogy e szónak első *c*-je a *v*-nek áthasonulásából eredetett, *jovcerydech*, mint a *jobb* alakban, mely hasonlóképp *jov*-b (szép-b = szebb, *töv*-b = több) -ből való. S ez az áthasonult *c* bizonyossá teszi a másik *c*-nek *k* hangját. A rabszolga és a marha jószág voltak, azokat tehát *jov* szóval fejezték ki, mint azt a rokon nyelvek is teszik, például a lapp *java-laš*.

A szónak másik tagját kell hogy olyan szó tegye, mely *colligere*-t jelent. Ilyen magyar szót találunk a *ker* töben, melyből *kerül*, *kerít* származnak. Nem elég figyelmet fordítunk a hasonhangu, de különböző értelmű szókra, milyenek p. o. *láb* pes, és *láb*-ad vizesedik, mely a *láp*-ból lesz, finnül *lämpi* = tó; *hó*, *hav* nix, finnül *lumi* és *hó*, *hav* luna, finnül *kuu*; *rév* a hőség, mely az elragadtatást eszközli, s *rév* portus. Ilyen a *ker* is, melynek a finben két megfelelője van: *kera* társaság, comitatus, és *keri* circuitus, s mely a magyarban ilyen két különböző jelentéssel bír, tehát két hasonhangu szó. Az egyik *ker*-ből, mely comitatus, társaságot jelent származnak azon igék, a melyek *colligere* értelműek. Ha kérdezzük az arató gazdát: Lesz-e sok gabona? azt feleli reá: Csak *kerül*. Evvel nem azt mondja, hogy *circuitur*, hanem azt, hogy: csak *gyűll* lassankint. Ha azt mondja a magyar: *keríték* én valamit, avval nem

azt érti, hogy *kerülök* valamit, vagy *bekerítök* valamit, hanem hogy *szerzek*, *gyűjtök* valamit. — A másik *ker*-ből származnak azon számosságok, melyek *kört*, *körülni*, *köríteni*-t jelentenek. Tehát a magyar *ker* egyik értelmével megfelel a finn *kera* = társaságnak, másik értelmével a finn *keri* = körnek. A *kera*-val származási viszonyban áll a *kerüjän* = colligo ige. Ehhez hasonló magyar igét föltételez a *jovkeri-dek* vagy *jov-kerdek*, mely t. i. már *ker* törzsével átható jelentésű. Ilyen igének lehetőségét nem lehet tagadnunk, ha ismerjük a régi nyelv gazdagságát azon, fájdalom, kicsi töredékekből is, melyek ránk maradtak. — Meg volna tehát a *jov*, mely kétségtelen; meg a kétséges *ker*, *kerj* átható jelentésű igető; hátra van még a *dek*.

Ha a *verejték*, *veréték*, *veríték* szót vesszük föl, az nem kevés világosságot derít a *keridek*-re. Újra két hasonhangú szóra találunk, az elavult *ver*-re, mely sütni-t jelent, vogulul *urí* = ég, süt, a melyből megvan még a *verő-fény* = sütő-fény, s melynek származéka a *verejték*, *veréték*, *veríték* = sudor; s a közönségesebb keletű *ver* = üt. S az a *verej-ték*, *veri-ték* azt mutatja, hogy a *ték* képző iges töhöz járul; így *mér-ték*, *ér-ték* stb. De van *hasa-dék*, *mene-dék*, *növe-dék* stb.; ilyen a *keri-dék* is. — Azonban egy-e a *ték* és *dék* képző? Ha egymás mellé tartjuk a *veríték*, *mér-ték*, *ér-ték* stb. meg a *hala-dék*, *növe-dék* (növendék), *mene-dék* stb. szókat: nem fogunk különbséget találni a *ték* és *dék* között. S ha a *növe-dék* az, ki nő, vagy neveltetik, a *keri-dék* is az, ki kerít, gyűjt. Kétségtelenné vált tehát a *dek* is mint képző, s látjuk, hogy azt, a mai ejtés szerint, *dék*-nek kell ejteni.

De miután a *joccerydech* szónak első tagja kétségtelenül *jov*; miután utolsó tagja *dék* hasonlóképen bizonyosan képző; miután a *jov v*-je áthasonulásból lett *c*, mely a régi írás szerint, a szó belhangjában, még inkább pedig utóhangjában *k*-nak ejtendő, s ezért a *ceri*-nek *c*-je is *k* lévén, *keri* áll elő: bátran következtethetjük, hogy ezen *keri*, vagy *kerj*, vagy *ker* igető átható jelentésű volt, mint a mai *ker-ít* = colligit. E szerint a *joccerydech* = *jov-keri-dék* vagy *jov-ker-dék*; s ez szószerint „collector bonorum“-ot jelent.

Az *evvrek, wzbek, joccerydech* szók megfejtéséből világosságot reménylénk a *karchas* szóra is: bételjesedett-e a remény? A *karchas* most is oly idegenszerű, mint az előtt; most sem férhet hozzá a szófejtetés, mint az előtt (talán megsegít a véletlen ott és akkor, a hol mikor nem is gondolunk reá): de létezése már az *özbeg* által is megszűnik csodának lenni. Eddigi tudásunk szerint a *karkas* szó nem magyar nyelvbéli, mint az *özbeg* sem: de valamint az *özbeg* úgy a *karkas* is talán igazolja Constantinus előadását a kabarok egyesüléséről a magyarokkal: s látók, hogy a *Besenyő-tarló*-féle tanuság is mellette szól. Ezen nézettel ellenközik ugyan a magyar történetvizsgálók azon véleménye, hogy a *besenyők, kúnok* mind egy nyelvek valának a tulajdonképi magyarokkal; mert, úgy mondják, hazánkban kisebb népcsoportok is őrzötték meg máig eredeti nyelvöket, ámde ott, hol jelesen a kúnok tömegesen letelepődtek, valamint a sok besenyő helységeken is, ma a legtös-gyökeresebb magyarságot találjuk; tehát a kúnok, besenyők, csak olyan magyarok valának, mint Árpádék; mert ha nem azok voltak volna, utódjaik sem volnának magyarok. — Azonban a mai magyar nyelv, s mint sok példából kitetszik, már a XI. századbéli magyar nyelv, mást hirdet. Kétségtelen nyomait viseli magán egy összeolvadásnak, melynek világos képét csak a rokon nyelvek tükre mutathatja nekünk. A ki azt mondja, hogy a magyar nyelv finn, vagy török nyelv, az vagy egyiket vagy másikat nem ismeri. A magyar nyelv a rokonai közt az ugor csoporthoz tartozik, de magán a törökösség némi színét viseli, melyet csak idegen, de mégis rokon nyelvű népek beléolvadásából lehet megérteni, — miről másutt is értekeztem, de mit többször fogunk még vizsgálat alá venni, mert az nyelvünk legnyomosabb történeteihöz tartozik.

S más az, mit én törökösségi színnek nevezek, más a szöröstől büröstől bevett idegen szók hada. Ha tekintjük az ugor népek mai helyzetét, állapotját, azt kell vallanunk, hogy azokon legnagyobb rombolásokat követett el a történetek árja. A magyar nép pedig épen a Duna-Tisza mellékein foglalt lakásával bizonyítja, hogy nem került volt a történetek árját, hanem csakugyan közepében munkálkodott. Ezt meggondolván, vajjon csudálatosnak tarthatnók-e, ha a magyar a XI-dik századel őtt is azt tette volna, mit a XI-dik század után tett? S mit tett a XI-dik század után? Fölvette a király, nádor, ispán, herczeg, gróf, báró,

érsek, püspök, esperes stb. idegen méltóság-neveket! S mit tett alkalmasint a XI-dik század előtt is? Fölvette a *karkas*, *özbeg* méltóság-neveket, a melyekről íme tudomásunk van, s vett föl talán másokat is, melyekről még nincs, sőt lehet, hogy nem is lesz soha tudomásunk.

Azt hiszem, hogy az előadottak a magyar nyelv történeteinek szikráji, melyek bár piczinyek, mégis villognak.

HUNFALVY PÁL.

Jegyzet. A 255. lapnak alulról való 13. sorjában e szókat: Ez talán a mai *Légen* (Kaltenstein) — ki kell hagyni, mert *Levél* helységnek német neve *Kaltenstein*. Van ugyan *Lébeny* nevű helység Mosonmegyében, melynek neve homályosan lebeg vala előttem, midőn azt írárok, de a *Legin-tó*-t nem akarnám a *Lébeny*-re alkalmazni.

H. P.